До питання про класифікацію запозичень

Скорейко-Свірська І.П.
Україна, Тернопіль, Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка

В статье охарактеризована одна из наиболее распространенных в лингвистической литературе классификаций иноязычных слов – классификация заимствований, основанная на характере заимствуемого материала.

Лексика будь-якої мови ніколи не може в існуючому складі вичерпно відбити всю безмежність людського досвіду і навколишнього світу, з огляду на це більшість лексико-семантичних рядів і мікросистем кожної мови перебуває завжди у відкритому стані, тобто є налаштованою на появу все нових і нових інновацій. Оскільки ж потреба в цих інноваціях може виникати за будь-якого акту спілкування, вона повинна задовольнятися негайно, тому системні відношення в лексиці повинні бути дуже гнучкими і різноманітними. Відкритість лексико-семантичних підсистем є однією з найважливіших властивостей мови, бо вона забезпечує безперервність її функціонування. Завдяки їй, у будь-який момент, як тільки виникає відчуття неадекватності словника, надаються реальні можливості його поповнення і збагачення. В умовах мовних контактів одним з найпоширеніших видів лексичних інновацій є перенесення лексичного матеріалу з однієї мови в іншу – запозичення іншомовних лексем [3: 107].

При розгляді питання про вживання іншомовних слів однією із найскладніших проблем завжди було розмежування понять, які позначають даний вид лексики. У лінгвістичній літературі для цього використовують різні терміни: *іншомовні вкраплення*, *запозичення*, *іноземні слова*, *варваризми*, *інтернаціоналізми* тощо. Найбільш поширеним терміном для позначення слів, які прийшли в мову з інших мов, є термін *запозичення*. Здебільшого ним позначають як мовний процес запозичення, так і результати цього процесу: тобто запозичення це і акт, в результаті якого одна мова засвоює елемент іншої мови, і сам запозичений елемент.

Говорячи про запозичування іншомовних елементів, слід звернути увагу на те, на яких структурних рівнях мови відбуваються запозичення, тобто що саме переноситься з однієї мови в іншу – фонеми, морфеми, слова чи інші елементи. На думку В.М. Аристової, не слід прирівнювати запозичення фонем і морфем, наприклад, до запозичення слів, оскільки одиниці або елементи різних мовних рівнів поводять себе при запозиченні неоднаково. Тому лінгвіст пропонує розрізняти між *первинними елементами*, які здатні самостійно переходити з однієї мови в іншу, несуть основну

мовленнєву інформацію і які наділені відносною самостійністю, та *вторинними елементами*, які не є здатними до самостійного переходу в іншу мову. До первинних елементів належать лексичні, семантичні, синтаксичні та стилістичні елементи, до вторинних – фонетичні, фонологічні та морфологічні [2 : 6].

Відомий мовознавець Л.П. Крисін вважає, що елементи, які переходять з однієї мови в іншу, можуть бути одиницями різних рівнів структури мови – фонології, морфології, синтаксису, лексики, семантики. При цьому запозичення слів – найтиповіший випадок запозичення; запозичення фонем – найрідкісніший випадок, який залежить від ступеня контакту двох мов; запозичення морфем відбувається переважно у складі слова; виділення морфем здійснюється на основі словесного ряду, до складу якого входять слова із загальним лексичним значенням, для яких характерна повторюваність якого-небудь структурного елементу (напр., *бізнесмен, бармен, спортсмен*); синтаксичне або структурно-синтаксичне запозичення відбувається тоді, коли конструювання фраз у мові зазнає впливу іншомовних синтаксичних конструкцій; семантичне запозичення – це поява у слові значення “під натиском” іншомовного зразка [4 : 18, 19].

Такої ж думки щодо запозичуваних елементів (фонем, морфем, слів, синтаксичних та семантичних елементів) притримується С.В. Семчинський. На його погляд, термін “запозичення” стосується не лише лексичних елементів, бо запозичуватись можуть і фонеми, і засоби словотвору, і моделі словотворення, і окремі морфеми, і схеми словосполучень, і фразеологізми, і схеми речень, і граматичні категорії, і навіть флексії. Однак частотність запозичування тих чи інших елементів або моделей не однакова, флексії, наприклад, запозичуються надзвичайно рідко, але не запозичуваних засобів у мовах немає [8 : 281].

Елементи, які запозичуються з мови-джерела у мову-реципієнт, можна поділити на групи за певними спільними чи відмінними ознаками. Оскільки найчастіше запозичуються слова, то у даній статті / роботі піде мова про класифікацію саме лексичних запозичень. Загалом, у лінгвістичній літературі існує багато класифікацій слів, які запозичені з однієї мови в іншу, із врахуванням різних аспектів їх дослідження. Ми спробуємо охарактеризувати одну з провідних класифікацій запозичень – за характером запозичуваного матеріалу.

Дуже часто основою поділу іншомовних лексем на групи виступають такі чинники, як *період запозичення*, *мова-джерело запозичення* та *галузь / сфера вживання запозичення. Хронологічний аспект* (час фіксації запозичення у мові-рецепторі та періоди запозичення) є одним із провідних у мовознавстві. Він, як правило, доволі тісно пов’язаний із таким аспектом класифікації, як *мова-джерело запозичення*. Цей зв’язок

проявляється у тому, що запозичування з певних мов відбувається в певні періоди розвитку мови-реципієнта. Що ж до класифікації запозичень за *сферою їхнього вживання* у діяльності людини, то тут можна виділити дві основних групи лексики, які збагачуються саме таки чином, - загальнорозмовна та професійна лексика (термінологія). Всередині останньої поділ може здійснюватись відповідно до існуючих у термінознавстві класифікацій спеціальної лексики (наприклад, суспільно-політична, науково-технічна, спортивна та ін. термінологія).

Найбільше значення у сучасній теорії запозичення має класифікація запозичень, яка базується на *характері запозичуваного матеріалу*. Традиційно прийнято виділяти два основних різновиди запозичень – *пряме запозичення* та *калькування*. При прямому запозиченні як матеріальну форму (звукову або графічну), так і значення слова-прототипу беруть з чужої мови, а при калькуванні – тільки значення або семантичну структуру іншомовної лексичної одиниці. У цьому поділі на пряме запозичення та калькування беруться до уваги розмежування між рівнями структури мови, на яких відбуваються запозичення [5 : 114, 115].

Серед *прямих* або *матеріальних запозичень* (у Д.С. Лотте - *оригінальні запозичення*) можна виділити певні підвиди: **1)** *лексичні запозичення*, при яких запозичується матеріальна форма слова і його зміст, наприклад: *ресивер* - "резервуар для накопичення газів чи пари" (англ. *receiver*); **2)** *запозичення матеріальної форми слова*, тобто запозичування тільки іншомовної форми слова в усному (*фонетичне запозичення*) або письмовому (*графічне запозичення*) вигляді і наповнення цієї форми новим змістом, наприклад: *джем* – густе варення (англ. *jam*); **3)** *морфемне запозичення*, яке є запозиченням кореневих та деривaційних морфем для утворення нових слів, наприклад: *теле-* (гр.) + *-тайп* (англ.).

При *калькуванні* (у Д.С. Лотте - *перекладні запозичення*) запозичується не матеріальна форма лексичної одиниці, а тільки її значення або структура. Тут можна виділити такі підвиди: **1)** *словотворче калькування*, при якому запозичується тільки структура іншомовної лексичної одиниці, на основі якої утворюється слово із відповідних елементів мови-реципієнта, наприклад: *хмарочос* (англ. *skyscraper*); **2)** *семантичне (смислове) калькування*, при якому у національного слова з'являється значення, яке є у відповідного іноземного слова, наприклад, поява у слова *картина* додаткового значення *кінокартина*, яке є у англійського аналогу *picture*; **3)** *фразеологічне калькування*, при якому здійснюється переклад "по словах" іноземних стійких словосполучень, наприклад, *to make progress – робити прогрес (мати успіх)*.

Окрім вищезазначених двох основних видів запозичень і їхніх підвидів можна виділити ще третій вид, який називають *мішаним запозиченням*. Сюди належать випадки, коли одна частина слова може бути запозиченням, а інша – перекладеною або такою, яка вже існує в мові-рецепторі. Серед мішаних запозичень виділяють: **1)** *напівкальки*, коли одна частина слова запозичується матеріально, а інша – калькується, наприклад, *теле + відео*; **2)** *напівзапозичення*, коди одна частина слова запозичується , а друга існує у мові, наприклад, *монтаж + ник, контр + гайка* [5 : 116, 117].

Детальніше питання лексичного калькування аналізує Ю.О. Жлуктенко. Він зазначає, що калькування є характерним типом інтерференції для дальших етапів взаємодії мов, коли велика кількість членів колективу вже настільки добре засвоїла другу мову, що автоматично переносить її моделі на систему першої мови [3 : 121, 122].

На його думку, калькуватися можуть лексичні одиниці різного складу: а) слова, наприклад, *daily > щоденна газета;* б) словосполучення, наприклад, *water colours >водяні фарби "акварельні фарби";* в) фразеологічні одиниці, наприклад, *to take a picture >взяти фотографію "сфотографуватися".*

За способом відтворення структури моделі серед лексичних кальок Ю.О. Жлуктенко виділяє такі підтипи: **а)** *Власне кальки*, які точно відтворюють іншомовну модель елемент за елементом, наприклад, *skyscraper > хмарочос; outer space > зовнішній прості*. Серед таких кальок можна ще виділити: 1) *синтаксичні кальки*, для яких характерне тільки незвичайне сполучення слів, наприклад, *sea dog – морський пес;* 2) *кальки-розширення*, в яких значення одного або кількох компонентів зазнає розширення, наприклад, *ceiling price – стеля цін (максимальна ціна, встановлена законом).* **б)** *Кальки-тлумачення*, у будові яких враховується лише загальна вказівка на значення, що передається словом-моделлю, наприклад, *tax-payer – податківець (платник податків).* **в)** *Кальки-утворення*, тобто зовсім нові моделі, викликані необхідністю передати якесь значення, яке має окремий термін у контактуючій формі, наприклад, *to overlook – переочити (не помітити, не звернути уваги).*

Також можна виділити *напівкальки (змішані* або *гібридні запозичення)*. Ці утворення виникають як результат змішування двох типів інтерференції – перенесення і калькування, наприклад, *майновласник* від англ. *mine-owner* "власник шахти" виникло шляхом перенесення першого компонента *mine > майн + о* і перекладу другого: *owner – власник*, у такому випадку копіюється загальна структура слова і переноситься його загальне значення. Серед напівкальок особливо поширеним є тип змішаних похідних слів, у яких запозичується корінь слова, а суфікс калькується, наприклад, *бомбовик (< bomber) "бомбардувальник"* [3 : 119, 120, 121].

Класифікуючи запозичену лексику, Л.П. Крисін виділяє такі основні типи іншомовних слів: **1)** *запозичені слова;* **2)** *екзотична лексика;* **3)** *іншомовні вкраплення*. Між цими типами, головним чином між запозиченими словами, з одного боку, та екзотизмами й іншомовними вкрапленнями - з іншого, існують, на його думку, структурні та функціональні відмінності [4 : 43, 44].

Запозичена лексика є структурно неоднорідною і серед неї можна виділити три види слів: **а)** слова, які структурно співпадають з іншомовними прототипами, тобто слова, які графічно змінені і передані відповідними фонетичними засобами мови-рецептора без жодних структурних змін, наприклад, *глісер (glisser)* – форма цього слова показує, що за взірець було взято письмово-графічну форму іншомовного слова, *комбайн (combine)* - слово у мові-рецепторі має те ж звучання, що і в мові-джерелі; **б)** слова, які морфологічно оформлені засобами мови-рецептора, наприклад, *джинс-и (jeans)*; **в)** слова із частковою морфологічною субституцією (у більшості випадків субститується афіксальна частина або другий елемент складного слова), наприклад, *шорт-и (short-s)*, *теле-бачення (tele-vision)* [4 : 44].

Слова, які належать до *екзотизмів* та *іншомовні вкраплення* є повністю іншомовними і у системі мови-рецептора вони морфологічно нечленовані. У екзотизмах змінена тільки графіка; іншомовні вкраплення часто не змінюють навіть свого вигляду. Основні відмінності між запозиченою лексикою, екзотизмами та іншомовними вкрапленнями полягають у їхньому співвідношенні з системою мови-рецептора.

Вживання екзотизмів та іншомовних вкраплень обумовлене або тематикою, необхідністю описати звичаї, побут, обряди і т. ін. того чи іншого народу / країни (вживання екзотизмів), або рівнем ознайомлення мовця з іноземною мовою чи деякими стилістичними або жанровими особливостями мови (вживання іншомовних вкраплень). Серед іншомовних вкраплень основне місце посідають слова і словосполучення, які мають інтернаціональний характер і можуть вживатися в текстах будь-якої мови, наприклад, лат. *terra incognita*, англ. *happy end* і т. п. Такі лексичні одиниці практично являють собою словесно-фразеологічний фонд. Деякі з них вживаються у науковому, публіцистичному мовленні, інші є характерними для невимушеного, жартівливого слововживання (наприклад, *о'кэй, мерсі* і т. ін.) [4 : 48].

Екзотизми та іншомовні вкраплення на відміну від запозичених слів не втрачають практично нічого із тих рис, які притаманні їм як одиницям їхньої рідної мови. На відміну від запозичень вони не належать до системи мови-рецептора, не функціонують в ній як лексично та граматично пов'язані одиниці.

Л.П. Крисін говорить також про існування слів, які займають проміжне становище між цими трьома групами слів і це є свідченням відсутності чіткої межі між запозиченими словами, екзотизмами та іншомовними вкрапленнями. Наприклад, у процесі частого вживання в мовленні іншомовне вкраплення може стати повноцінним запозиченням семантично самостійним та оформленим відповідно до фонетично-морфологічних моделей мови-рецептора. Так само, коли запозичується предмет, для позначення якого вживається екзотизм, останній може стати запозиченим словом, наприклад, *сюртук, халат; фокстрот, танго* і т. ін. [4 : 50]. Отже, межа між запозиченими словами, екзотизмами та іншомовними вкрапленнями може ставати менш чіткою внаслідок різноманітних семантичних та функціонально-мовленнєвих причин.

О.О. Реформатський серед запозичень розрізняє слова *засвоєні* та *освоєні* і слова *засвоєні, але не освоєні*. При цьому він наголошує, що слова, освоєні в мові-рецепторі, стають "непомітними" в мові, входять до відповідних груп своїх слів і їхню іншомовність можна визначити тільки шляхом науково-етимологічного аналізу. Це такі слова, як *спорт, плед, ростбіф* і т. ін. До цієї групи належать також слова-кальки, які виникають здебільшого книжковим шляхом (як результат перекладу), наприклад: *снайпер* (англ. ***sniper***). Часто відбувається паралельно запозичення та калькування, і калька при цьому набуває ширшого значення, а запозичене слово – спеціальне значення, наприклад, ***objectum*** (оригінал) - *об'єкт* (запозичення) – *предмет* (калька) [7 : 135, 136].

До слів, які засвоєні мовою-рецептором, але не освоєні в ній, належать *варваризми* – іншомовні слова, які використовуються для колоритного опису чужих реалій та звичаїв, наприклад, *денді* [7 : 137].

Досліджуючи роль запозичень-англіцизмів у розвитку сучасної української мікроекономічної термінології, А.Д. Олійник розрізняє у складі запозичень *матеріальні запозичення, перекладні кальки* та *напівкальки*.

У випадку матеріального запозичування мова-реципієнт сприймає не тільки зміст слова, а й його матеріальний компонент. *Матеріальні запозичення* поділяються на: **1)** "чисті" запозичення (наприклад, "чисті" англіцизми – слова англомовного походження, які ще не набули широкого міжнародного вжитку – *екстерналії* (англ. ***externalities*** - "зовнішні впливи позаекономічного характеру"); **2)** інтернаціональні лексеми з чітко вираженою греко-латинською основою, наприклад, *монополія*.

Перекладні кальки можна поділити на: **1)** структурні кальки – слова, утворені шляхом поморфемного перекладу, наприклад, *заміщення* (англ. ***substitution***); **2)**

семантичні кальки – слова, які набувають певного значення під впливом мови-донора, наприклад, *уподобання споживачів* (англ. ***consumer preferences***).

Напівкальки – це слова-гібриди, де перший компонент запозичується матеріально, а другий - калькується, наприклад, *ефект доходу* (англ. ***income effect***) [6 : 6].

Як бачимо, у класифікації іншомовних слів, запропонованій А.Д. Олійником, особливе місце як окремий вид запозичень посідають інтернаціональні лексеми. Однак слід зазначити, що у різних дослідженнях співвідношення інтернаціоналізмів та запозичень трактується по-різному. Здебільшого інтернаціональні лексеми вважають складовою частиною запозичень. Проте деякі науковці заперечують таке ототожнення. На думку В.В. Акуленка, між запозиченнями та інтернаціоналізмами існує принципова різниця: інтернаціоналізми є об'єктивно існуючою міжмовною категорією синхронії із своїми специфічними характеристиками, а запозичення – це діахронічна категорія, яка є умовною для певного синхронного зрізу існування мови. Така методологічна різниця має принциповий характер [1 : 162].

Щодо того, чи слід віднести інтернаціоналізми до запозичень чи до окремо існуючої групи слів, то ми поділяємо думку А.Д. Олійника, який вважає, що інтернаціоналізм – це дуже широке поняття, яке не завжди збігається з поняттям "інтернаціональної лексеми" (з огляду на існування так званих "семантичних інтернаціоналізмів" зовнішня форма перших у кількох неспоріднених мовах не завжди буває подібною). Інтернаціоналізми є особливою категорією термінів, яка онтологічно пов'язана із запозиченнями, які, однак, слід розглядати не в діахронічному, а в синхронічному аспекті [6 : 7].

У даній статті / роботі ми розглянули одну із провідних у сучасній теорії запозичень класифікацію іншомовних слів – поділ запозичених лексем на групи за характером запозичуваного матеріалу. Як бачимо, здебільшого у даній класифікації виділяють два основних різновиди запозичень – пряме / матеріальне запозичення та калькування, серед яких, у свою чергу, можна виділити певні підвиди (лексичні запозичення, запозичення матеріальної форми слова, перекладні кальки, напівкальки, кальки-тлумачення, кальки-утворення та ін.). Також лексику іншомовного походження можна поділити на мішані запозичення, екзотизми, іншомовні вкраплення або варваризми; як особливу групу запозичених слів виділяють інтернаціональні лексеми.

Безумовно, крім охарактеризованої у даній статті / роботі класифікації іншомовних лексем, заслуговують на увагу й інші класифікації запозичень, які різняться за критеріями, що лежать в їхній основі. Ґрунтовний аналіз провідних класифікацій

запозичених слів та їхня порівняльна характеристика становлять предмет нашого подальшого дослідження.

Перелік посилань

1. *Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. – Х.: Издательство Харьковского университета, 1972. – 216 с.*

2. *Аристова В.М. Англо-русские языковые контакты. – Л: Изд-во ЛГУ, 1978. – 151 с.*

3. *Жлуктенко Ю.О. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики. – К.: Видавництво Київського університету, 1966. – 136 с.*

4. *Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М.: «Наука», 1968. – 208 с.*

5. *Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов. – М.: «Наука», 1982. – 152 с.*

6. *Олійник А.Д. Роль запозичень-англіцизмів у розвитку сучасної української мікроекономічної термінології: Автореф. дис. канд. філолог. наук: 10.02.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2002. –С. 6-7*

8. *Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: «Просвещение», 1967. – 544 с.*

9. *Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – К.: Головне видавництво видавничого об'єднання "Вища школа", 1988. – 328 с.*